

הפרשה הגרעינית של מלחמת יום הכיפורים ומשמעויותיה אז והיום

אדם רז

מבוא

ציון יום השנה ה־40 למלחמת יום הכיפורים הביא להבלטה רבה של פרשה "גרעינית" הנוגעת לדיון שהתקיים בדרג המדיני הבכיר בראשות ראש הממשלה דאז, גולדה מאיר, באחד מימיה הראשונים של המלחמה – דיון שבו הציג שר הביטחון, משה דיין, להפגין את "האופציה הגרעינית"¹. חרושת שמועות קיימת קרוב לארבעים שנה לגבי "איתותים גרעיניים" שישראל ביצעה בראשית המלחמה, שכללו פריסה של טילי קרקע-קרקע ("יריחו") וחימושם בראשי חץ גרעיניים.² תיאורים שונים הופיעו בספרות ובכלי התקשורת פעמים רבות מספור – דבר שהוביל לכך שהפרשה מופיעה בספרות ללא הטלת ספק – ולרוב, ללא ציון המקורות ובהסתמך על שמועות.³ הפרשה זכתה להתייחסות רבה, ובשנת 2013 פורסם בארצות-הברית מחקר עתיר משאבים על אודותיה, תוך הסקת מסקנות לגבי המשמעויות של "איתותים גרעיניים" והרתעה גרעינית בזמן משבר.⁴ תשומת הלב הרבה שהפרשה הגרעינית ריכזה אליה והמשמעויות האקטואליות שלה מחייבות דיון ענייני – תוך הפרכת קביעות לא־מבוססות.

העלילה

אין בכוונתי לסקור את תולדות הכתיבה על הצעתו של דיין, שמרחיקות עד הפרסום בעיתון TIME בשנת 1976.⁵ לקראת יום השנה ה־40 למלחמה פרסם חוקר הגרעין, אבנר כהן, ראיון מצולם עם ארנן ("סיני") עזריהו, כחלק מפרויקט תיעוד של ההיסטוריה הגרעינית הישראלית במכון למחקרי יחסים בינלאומיים וממשל על שם וודרו ווילסון בווינגטון – ופרסום זה הוביל לדיון ער בארץ ובעולם.⁶ בראיון שנערך בשנת 2008, זמן קצר לפני פטירתו של סיני בגיל 91, שהיה עוזרו וידימינו של ישראל גלילי (שהיה שותף־סוד של גולדה מאיר), מספר סיני על דיון

אדם רז הוא תלמיד מחקר לתואר שלישי בחוג למדע המדינה באוניברסיטת תל אביב

שהתקיים בצהרי יום ראשון, ה־7 באוקטובר, בנוכחות גולדה מאיר, משה דיין, ישראל גלילי וסגן ראש הממשלה, יגאל אלון. בדיון זה הציע דיין, מפאת המצב הקשה בחזיתות ו"היות ולא יהיה לנו הרבה זמן והרבה אפשרויות, שכדאי יהיה שנכין להפגנה גם אופציה גרעינית". הנוכחים בחדר התנגדו למדיניות המומלצת, והצעתו של דיין ירדה מסדר היום. סיני סיפר לכהן שהדברים נאמרו מיד לאחר צאתו מהחדר של הרמטכ"ל, דוד (דדו) אלעזר. סיני לא היה נוכח בדיון והוא עודכן על ידי גלילי לאחר הישיבה.⁷

גם בספרו "הטאבו האחרון" (2005) מביא אבנר כהן את עיקרי הפרשה, ומתייחס לשיחה נוספת עם סיני שהתקיימה קודם לכן, אולם הפעם צוין כי הישיבה התקיימה יומיים מאוחר יותר, ב־9 באוקטובר.⁸ ההבדל בין התאריכים הוא בעל חשיבות: אם האירוע התרחש ב־7 בחודש, אזי הצעתו של דיין קדמה לכישלון מתקפת הנגד בתעלה שהחלה יום לאחר מכן; אם הצעתו של דיין הועלתה ב־9 בחודש, אזי ההצעה עלתה אחרי שהתברר כישלון המתקפה.⁹ להעשרת הדיון ניתן להביא דברים נוספים שסיני אמר בראיון שלא פורסם, שנערך עמו במאי 1995 – ונביאם כאן לראשונה מכיוון שהם ממקמים את הצעת דיין בתוך מחלוקת אסטרטגית רחבה:

אז ניצבה השאלה – האם זה [נשק גרעיני] מרתיע? התפיסה של שמעון [פרס] [ומשה] דיין הייתה שזה מרתיע. התברר שזה לא מרתיע. הערבים חשבו כבר ב־67' שיש לנו נשק גרעיני והלכו למלחמת ששת הימים. ב־73' הם היו בטוחים שיש לנו נשק גרעיני והם הלכו למלחמה. זה לא הרתיע ולא מנע אף מלחמה. לשמחתי [במלחמות] 67'–73' היו הוכחות שיש לנו יכולת לעמוד עם נשק קונוונציונלי מול הערבים, בתנאים הכי גרועים. (...) ב־73' היה רגע שמשה דיין חשש שאנחנו מפסידים את המלחמה, והוא ניסה לרמוז בפורום מוגבל, שהיו בו חוץ מגולדה גם גלילי ויגאל, שאולי אנחנו צריכים, **בצורת איום או פיצוץ ניסיוני וכדומה**, להגיד לערבים שייזהרו. אם כי דדו היה אופטימי, אבל משה [דיין] היה פסימי לגמרי, גם גלילי וגם יגאל [אלון] אמרו לגולדה שזה שיגעון, שאסור לעשות את זה, ואנחנו ננצח עם מה שיש לנו. והיא קיבלה את הדעה הזו ודאגה ששום ניסיון כזה לא יבוצע... העניין הזה דלף בצורה כזו או אחרת גם לעיתונות (...) לא דלף שם, שהתפקיד המכריע של גלילי ויגאל בהשפעה על גולדה, שתעמוד נגד הלחץ של משה דיין (הדגשות המחבר).¹⁰

בשל העובדה שסיני לא פירט בראיון המצולם מעבר למילים "הפגנה" של "אופציה גרעינית", כהן תוהה בטקסט נלווה לראיון, מה התוכן הקונקרטי של "הפגנה". כהן מציין, בצדק, שלא דובר על שימוש בנשק גרעיני נגד מטרות צבאיות או אזרחיות, ומעלה השערות לגבי סוג ה"הפגנה". העדות החדשה מלמדת שדיין הציע לשקול לא רק "פיצוץ ניסיוני", אלא גם איום ישיר בהפעלת נשק גרעיני.

אמינות הסיפור ותיקוף הזמן (7.10.73) מתחזקים על סמך עדותו של מפקד חזית הדרום במלחמה, חיים בר-לב, שפורסמה בחודש ספטמבר האחרון. בר-לב התייחס לשיחה שקיים עם גולדה מאיר:

ביום ראשון... ראש הממשלה סיפרה לי ששר הביטחון שביקר בחזיתות חזר והודיע לה שהוא מודה שטעה בכוחו של צה"ל, טעה בהערכת האויב, והמצב נואש. לדעתו צריך ברמה להתקפל עד המדרגה מול הירדן, ולהיאחז בה עד הכדור האחרון. בתעלה צריך להתקפל עד המצרים ואם זה לא יעזור, להשתמש באמצעים בלתי-קונונציונליים נוסח 'תמות נפשי עם פלשתים'... ראש הממשלה עשתה עליי רושם מזועזעת פחות מהסיטואציה, ויותר מתנודותיו של שר הביטחון.¹¹

בעיקרו של דבר, ככל הידוע לנו מהעדויות הגלויות, זו הפרשה כולה: דיין הציע הצעה – והיא נדחתה על הסף. עם זאת, בספרות קיימים מספר תיאורים של אותה ישיבה ועדות אחת – שאינם מסתדרים עם התיאור והעובדות שהבאנו.

תיאורים שונים של הפרשה:

היות שאיננו עוסקים בגלגולים ההיסטוריוגרפיים של הפרשה, די אם נציין שסימור הרש (אליו מתייחסים רוב העוסקים בפרשה) הקדיש לסוגיה הגרעינית במלחמה פרק שלם בספרו "ברירת שמשון", ובו טען שבישיבה האמורה (הוא מציין שהתקיימה ב-8 באוקטובר) נתקבלו שלוש החלטות מרכזיות:

- א. לצאת להתקפת-נגד בחזית המצרית.
- ב. לפרוס ולחמש את כלי הנשק הגרעיניים "למקרה של התמוטטות מוחלטת".
- ג. ליידע את ארצות-הברית בדבר ההחלטה האחרונה ולבקש מממנה לספק נשק, תחמושת וציוד.¹²

ביום עיון שהתקיים בשנת 1996 התייחס יובל נאמן לטענות אלו, שהלכו והתרבו בספרות, ובמאמר שהתבסס על הרצאתו הדגיש שלא התקבלה שום החלטה לפרוס את "מאגר הנשק הגרעיני", ואין קשר בין הסיוע האמריקאי לסוגיה הגרעינית. נאמן כתב:

בהחלט אפשר לצפות שכל מי שאחראי לתשתית גרעינית ולארגון צעדים גרעיניים נוספים – בין שמדובר בפיתוח, בייצור או בהעלאת רמת המוכנות – יבוא אל ראש הממשלה בתחילת המלחמה ויברר אם צפויות נסיבות כאלה. התייעצות כזו הייתה צריכה להתקיים בין ה-6 ל-8 באוקטובר. (...) מתשובתה של ראש הממשלה אי-אפשר היה להסיק שיש צורך בפריסה. ייתכן שהיא הצביעה (והייתה צריכה להצביע) על רמה מסוימת של מוכנות הטילים האסטרטגיים, יהיו אשר יהיו ראשי-הנפץ שלהם, ועל כמה צעדי מגן בתחום הגרעיני, כמו למשל הפסקת פעולתם של הכורים הגרעיניים למשך כל המלחמה, כדי להקטין את הסיכונים במקרה של הפצצה" (הדגשות המחבר).¹³

עדותו של נאמן משלימה את עדותם של סיני ובר־לב, ואין סיבה נראית לעין להטיל ספק במהימנותם. בהמשך נתייחס לעמדתו של דיין, אולם תחילה יש להתייחס לשתי תזות מרכזיות המופיעות בספרות הנוגעות לסוגיה.

סחיטה ואיומים – עדותו של וויליאם קוונדט:

בספרות שנכתבה על העלאת הכוננות הגרעינית הישראלית בתחילת המלחמה, עלו שתי תזות עיקריות:

א. ישראל עשתה מניפולציה בכוחותיה הגרעיניים (בעיקר בפריסה ובחימוש טילי קרקע-קרקע "יריחו" בראשי חץ גרעיניים) מתוך מטרה שלווין סובייטי יקלוט את היערכות הטילים הבליסטיים הישראליים, וחשיפתם תביא לבחינה מחודשת של תוכניות המלחמה הערביות (למצרים לא הייתה טכנולוגיה דומה).¹⁴

ב. פריסת הטילים וחימושם בראשי חץ גרעיניים נועדה למלא תפקיד פוליטי – אמצעי לחץ ביחסי ישראל-ארצות הברית, ולשכנע את האמריקאים בדבר נחיצות סיוע בנשק ובציוד לישראל (דבר שהוביל ל"רכבת האווירית").

במחקר שנערך על ידי חמישה חוקרים (ביניהם אבנר כהן) ופורסם בשנה החולפת (2013), ניסו החוקרים לברר את הממד הגרעיני של המלחמה ולבחון האם התזות הקיימות במחקר נתמכות בעובדות כלשהן – ולא בשמועות וברכילות. בעודם מציינים שאין הוכחות מוחלטות לכך שישראל ביצעה שינויים כלשהם במערך הגרעיני שלה בזמן המלחמה, והם אינם נוטים לקבל את התיאורים שהופיעו בספרות עד עתה, הם דנים באריכות במקור היחידי – האמין מבחינתם – הטוען שאכן האמריקאים קלטו שינויים בהיערכות הגרעינית הישראלית. המקור הוא וויליאם קוונדט (Quandt), שבזמן המלחמה היה חבר במועצה לביטחון לאומי ועוזרו של שר החוץ, הנרי קיסינג'ר.

קוונדט הוא היחידי בממשל האמריקאי שכתב ודיבר בפומבי לאורך השנים על הממד הגרעיני הישראלי של המלחמה. עם פרסום ספרו של הרש (1991), כתב:

I was close enough to those events as a member of the National Security Council staff that I doubt that an explicit threat was made by [Israeli Ambassador Simcha] Dinitz [as alleged by Hersh]. We did know **around this time**, however, that Israel had placed its Jericho missiles on alert. I did not know what kind of warheads they had, but it did not make much sense to me that they would be equipped with conventional ordnance. I assume others agreed.

קוונדט כתב שאין לו עדות ל"סחיטה" ישראלית, אולם:

[W]e knew that a desperate Israel might activate its nuclear option. This situation, by itself, created a kind of **blackmail potential**.

(הדגשות המחבר)¹⁵

החוקרים מציינים שמלבד עדותו של קוונדט לא מצאו כל ראייה נוספת לשינויים במערך הגרעיני הישראלי, ומקבלים כמהימנים את דבריו (הם ראינו אותו מספר פעמים) כי מתישהו בין ה-7 ל-9 באוקטובר (קוונדט השמיע לפנייהם – ולאורך השנים גם בכתב – מספר גרסאות בשיחות שונות) הגיע מידע מודיעיני שלפיו ישראל העלתה את המוכנות של טילי "יריחו"¹⁶. קוונדט הדגיש שהעלאת המוכנות הגרעינית הישראלית לא נדונה בדרגים גבוהים יותר. הם טוענים – ואין סיבה לפקפק בכך – שקוונדט הוא אדם אמין, נטול אג'נדה ואינטרסים בפרשה זו, וכן שלא שינה את גרסתו לאורך יותר מעשרים שנה, ולכן עדותו קבילה. החוקרים מציינים כי אינם חושבים שהתבצעה "סחיטה", אולם סביר שישראל עשתה שינויים (בדיקה, הכנה, העלאת כוונות) במערכות השיגור הגרעיניות כחלק מההיערכות המלחמתית.¹⁷

האם קוונדט אכן לא שינה את גרסתו, כפי שטוענים מחברי המחקר? הדעות חלוקות. באותו דיון משנת 1996 שממנו הובאו דבריו של נאמן לעיל, אמר קוונדט דברים שונים מעט ממה שכתב בשנת 1991 או ממה שהוא טוען היום, כפי שניתן ללמוד מדברים שכתב נאמן. האחרון ציין שקוונדט האשים את ממשלת ישראל

בשימוש ביכולת הגרעינית הישראלית כאמצעי סחיטה להשגת חימוש אמריקני. לדבריו, המודיעין האלקטרוני האמריקני קלט בשני ימי המלחמה הראשונים עלייה תלולה בכוונות ובהיערכות 'היחידות הגרעיניות' בישראל, והדבר נתפס כ'מסר' מרומוז שתוכנו – 'אם לא תסייעו לנו בטנקים ובמטוסים, תיאלץ ישראל לעבור למערך הרתעה גרעינית ממומש וגלוי' (הדגשת המחבר).¹⁸

במסגרת הסדרה הדוקומנטרית "לא תשקוט הארץ" ששודרה באוקטובר 2013 בערוץ הראשון בטלוויזיה הישראלית, נשאלו מספר בכירים בממשל האמריקאי על העלאת הכוונות של טילי "יריחו" והשתמעויות הגרעיניות שקוונדט סיפר עליהן. קיסינג'ר ציין שאם הדבר התרחש, "זה מעולם לא הובא לתשומת לבי, ולא אני ולא ניקסון, ולדעתי גם לא איש בממשל, קיבל רמז כלשהו שהעניין נשקל או שהוא [הנשק] הוצג". דברים דומים אמר הגנרל ברנט סקאוקרופט (Scowcroft), משנהו במועצה לביטחון לאומי.¹⁹

מכיוון שמחברי המחקר ניסו למצוא סימוכין נוספים לטענותיו של קוונדט – שאותם לא מצאו אצל קיסינג'ר או סקאוקרופט, הם פנו לג'יימס שלזינג'ר (Schlesinger), שר ההגנה האמריקאי בזמן המלחמה, שציין בפניהם שגם הוא לא זוכר תרחיש דומה. לדידם, העובדה ששלזינג'ר אינו זוכר פרשה דומה אינה מלמדת הרבה, משום שייתכן כי הוא לא קרא את הדוח שהגיע לידיו של קוונדט בגלל כמות החומר שהונחה על שולחנו(!), או מכיוון שלא ייחס לו משמעות. לא זו בלבד, החוקרים טוענים כי אפשר ששלזינג'ר אינו זוכר שקרא את הדוח.²⁰ הם מעלים תהיות נוספות, מדוע אין מידע כלשהו התומך בעדותו של קוונדט: אולי

הדוח לא קוטלג כהלכה, אולי אבד ואולי הועלם בכוונת מכוון בשל הסודיות האופפת את פרויקט הגרעין הישראלי.²¹

עדות התומכת בגרסתו של קוונדט ניתן למצוא בסרט נוסף ששודר, "1973 – יומן מלחמה", שבו מרואין סאמח סייף אל־יאסל, מפקד המודיעין הצבאי במצרים בזמן המלחמה, המספר ששירות המודיעין ידע על העלאת רמת הכוננות הגרעינית "החל מהרגע שכל הכוחות המצרים כבר ישבו על הגדה המזרחית של תעלת סואץ". יש להטיל ספק בעדות זו, ולו רק מהסיבה שלמצרים לא הייתה – ועדיין אין – טכנולוגיה מתאימה,²² אולם ככל הנראה היא תומכת בעדותו של קוונדט, המרואין גם הוא בסרט, שחוזר ומספר על כך שהמודיעין האמריקאי ידע שטילי "יריחו" הוכנו לשימוש והוצבו על כני השיגור במצב של כוננות גבוהה.²³ אולם, בשל העובדה שאין בכיר אחד בממשל האמריקאי שזוכר אירוע של פריסה וחימוש טילי "יריחו" כחלק מהעלאת הכוננות הגרעינית הישראלית בימים הראשונים של המלחמה, ואין אף לא מסמך אחד היכול ללמד דבר דומה (מחברי המחקר כותבים שהם עברו על מסמכים מסווגים ולא־מסווגים רבים), יש לתהות האם קוונדט צודק בקביעותו, או שאולי הוא פשוט התבלבל (ומתבלבל) עם אירוע אחר.

זה שנים ידוע שב־17 באוקטובר גילה לוויין אמריקאי פריסה של שתי חטיבות טילי "סקאד" סובייטים באזור הדלתה של הנילוס. היה חשש שהטילים חמושים בראשי נפץ גרעיניים בלתי־מוסווגים, וכשמידע זה הגיע לישראל הורה הרמטכ"ל, דדו, על פריסת סוללה של טילי "יריחו". נאמן סיפר לימים:

הרמטכ"ל הורה לא להסוות את הסוללה, בהנחה שהלוויינים הסובייטים יקלטו את המסר של פריסה נגדית והידיעה תועבר לס[א]דאת. המצרים היו צריכים לנחש באיזה ראשי נפץ חומשו הטילים הללו (הדגשת המחבר).²⁴

בראיון שנערך עמו בשנת 1998, ציין נאמן שזו הפעם הראשונה שנעשתה פריסה של טילי "יריחו", והדגיש שאת ההוראה לפרוס את הסוללה נתן דדו – ולא מאיר או דיין – דבר המלמד, להערכתו, שהטילים הישראליים לא היו חמושים בראשי חץ גרעיניים.²⁵

לא נדון בפרשה זו, אולם האם יכול להיות שממרחק השנים, קוונדט פשוט התבלבל?²⁶ האם ייתכן שהשינוי שנקלט על ידי האמריקאים בכוונות סוללת טילי "יריחו" לא התקיים בימים הראשונים של המלחמה, אלא כ־11 יום לאחר פתיחתה? סביר. האם יכול להיות שהעלאת רמת הכוננות הגרעינית הישראלית לא נדונה על ידי האמריקאים, וכל מקבלי החלטות פשוט שכחו ממנה? סביר פחות. דבר זה גם מסביר מדוע אין שום עדות או ראיה התומכים בגרסתו של קוונדט. יש להדגיש שקוונדט לא ידע שהטילים חומשו בראשי חץ גרעיניים – אלא רק טען שזו הסיבה ההגיונית היחידה להציב אותם. כלומר, זוהי פרשנות ולא עובדה.

- מנגד, אם גרסתו של קוונדט נכונה – אזי יש להסביר אחת מהאפשרויות הבאות:
- א. עדותו של סיני אינה נכונה, ואכן התקבלה החלטה באותה ישיבה להעלות את הכוונות הגרעינית.
 - ב. על אף שהצעתו של דיין לבצע הפגנה כלשהי של יכולותיה הגרעיניות של ישראל נדחתה על הסף, דיין עשה מהלכים כלשהם, מאחורי גבה של מאיר, כדי לקדם את המערך הגרעיני.
- החוקרים מאמצים את אופציה ב' ומסכמים:

Our assessment, then, is that, in the very earliest days of the Yom Kippur War... Israeli officials – possibly at a level below the Prime Minister – ordered key elements of the Israeli nuclear weapons enterprise, probably including the Jericho ballistic missiles, to take steps to increase their readiness and alert status as a defensive or precautionary step in light of the dramatic, and possibly grave, situation that Israel appeared to face. This step was not intended by the responsible authorities of the Israeli government as an attempt to “blackmail” or otherwise induce action by the United States. We further assess that at least some of these steps, particularly the order to alter the status of Israel’s nuclear delivery systems or the alteration itself (possibly including the assembly of certain weapons systems, including nuclear weapons), was detected by U.S. intelligence, and that a report detailing this development was disseminated within the U.S. government, probably to a very small number of concerned officials at senior levels. We assess that this report had no significant impact on the decision-making within the U.S. government. We also judge that it is unlikely that the Israelis intended to send a nuclear signal to other parties, namely the Arabs and/or Soviets, by changing the status of their nuclear delivery systems²⁷.

תובנות

בהתבסס על ההערכות ההיסטוריות המתוארות, המחקר שהזכרנו מציג שלוש תובנות על העידן הגרעיני:

- א. **“האופן שבו מתפרשות פעולות בתחום הגרעיני”:** בניגוד לטענה המקובלת, שינוי במערך הכוחות הגרעיני האופרטיבי לאו דווקא מוביל לשינוי תפיסה – אצל יריב או ידיד – ביחס לכוונותיה של מדינה גרעינית, ולא דווקא נתפס כהעמקת חוסר היציבות או כהסלמה נוספת במשבר.²⁸
- ב. **“גורמים ביורוקרטיים וארגוניים באיתותים גרעיניים”:** מכיוון שמסקנתם של החוקרים היא שדיין פעל תוך עקיפת ראש הממשלה, הם מסיקים ש“פעולה שעלולה להיראות כפעולה מכוונת ומתואמת של מדינה יכולה, במקרים מסוימים,

להתפרש בצורה מדויקת יותר כתוצאה [של פעולה] של מגזר ממשלתי ולא של המדינה בכללותה".²⁹

ג. "באיזו מידה נחוצים או משמעותיים איתותים [גרעיניים]?" החוקרים גורסים שמניפולציות שישראל עשתה במערך הגרעיני לא השפיעו על הערכות השחקנים האחרים, וזאת מכיוון שהללו כבר ידעו שלישראל יש יכולת גרעינית, וכן שהיא תשתמש בה במידה שהערבים "ילחצו חזק מדי".³⁰ לפיכך, המניפולציות לא זכו להתייחסות מהותית (אם בכלל). תובנה שעולה מכך, לדידם, היא ש"איתותים גרעיניים" אינם משפיעים באופן ניכר, כל עוד השחקנים האחרים מודעים ליכולות ולקווים האדומים של המדינה המאותתת.³¹

אין משמעות לדיון אסטרטגי צרוף ללא ממד היסטורי-פוליטי. זאת מהסיבה שכל דיון אסטרטגי מוליך ל"תיקו" שפתרונו הוא הניסיון ההיסטורי, וככל שרבים הניגודים בין קובעי המדיניות, כך רבות המסקנות האסטרטגיות הסותרות המצויות בספרות העשירה על הנשק הגרעיני. אם נכונה הערכת שקוונדט התבלבל בתאריכים, אזי אין צורך – כפי שעשו החוקרים – לחפש הוכחה להעלאת הכוונות הגרעינית הישראלית או להעלות השערות על השלכות מהלך זה על המערכה, וזאת משום שהוא לא התרחש. מכך גם מתחוור שתובנות החוקרים אינן נתמכות בעובדות היסטוריות, גם אם יש בחלקן מידה של אמת. אולם, אפשר בהחלט ללמוד מפרשה זו כמה דברים על העמדה הישראלית בסוגיה הגרעינית ועל הוויכוח בצמרת הפוליטית בנוגע אליה – וזהו, לדידי, הדבר המשמעותי.³²

עוד לפני שהכור בדימונה הפך לעובדה ומראשית דרכו של פרויקט הגרעין, התקיים ויכוח בהנהגה הישראלית בשני שלבים: האם נכון שישראל תצטייד בנשק גרעיני, ומה תהיה מדיניותה הגרעינית כשתשלים את הפרויקט.³³ בוויכוח זה, כאשר פרויקט הגרעין הגיע לשלבים מכריעים, התבלטו שתי עמדות עיקריות: עמדה אחת חתרה לאימוץ הרתעה גרעינית מפורשת, ועמדה שנייה גרסה שאסור לישראל לחשוף את יכולתה הגרעינית, שכן הדבר עלול, בין היתר, להוביל למרוץ חימוש גרעיני במזרח התיכון. מחלוקת זו פילגה את מקבלי ההחלטות למחייבים ולשוללים של הרתעה גרעינית מפורשת. אישים כמשה דיין ושמעון פרס חתרו לאימוץ הרתעה מפורשת, והאחרון אף הציע, בימי ההמתנה שקדמו למלחמת ששת הימים, לבצע ניסוי גרעיני – ולמנוע את המלחמה באמצעות חשיפת יכולותיה הגרעיניות של ישראל.³⁴

הוויכוח על מדיניות הגרעין הישראלית והופעתו כוויכוח בין מחייבי העמימות ושולליה נמשך לאורך שנים רבות,³⁵ ומבין המדינאים שתמכו בהרתעה מפורשת, דיין היה הפומבי מכולם. בשנות השישים והשבעים הצהיר לא פעם בפומבי על תמיכתו בחימוש גרעיני, וימים אחדים לפני הבחירות של 1965, כשנשאל על כך, קבע ש"לוא אפשר היה לגשת לחנות ולקנות נשק אטומי, הייתי תומך בכך".³⁶

בשנות השבעים הכריז פעמים רבות שנשק גרעיני עתיד להגיע לאזור המזרח התיכון, ולפיכך ישראל צריכה להצטייד בארסנל גרעיני.³⁷ בשנת 1976, בהקשר לדיון על מלחמת יום הכיפורים, אמר שישוראל צריכה לייצר נשק גרעיני, הואיל ואינה יכולה להתמודד עם התעצמות הערבים. במידה שתהיה צפויה סכנה של **חורבן** מדינת ישראל, הדגיש, עליה להשיב על כך לא בתוספת של טנקים, אלא בריכוז עוצמתי של נשק גרעיני.³⁸ היה בכך רמז ברור לעמדתו בזמן המלחמה.

בספרות (וגם במחקר האמור), מקובל לייחס את הצעתו של דיין לפאניקה שבה היה מצוי כשפרצה המלחמה. אני, לעומת זאת, רואה את הצעתו כמשתלבת בהשקפתו הביטחונית.³⁹ אילו חשפה ישראל את יכולותה הגרעינית (ואין זה משנה כרגע האם הייתה עושה זאת באמצעות איום או ניסוי), הדבר היה מוביל לפגיעה במדיניות העמימות הגרעינית. דיין סבר שהנשק הגרעיני הישראלי צריך למלא תפקיד מרתיע בסכסוך, והשענת ביטחון ישראל על הרתעה גרעינית מפורשת הייתה מאפשרת לה גבולות גזרה נוחים יותר במשא־ומתן מול הערבים וחזרה לגבולות '67 ביתר קלות (עקב הערכתו שהרתעה מפורשת מייתרת את הצורך בגבולות בני־הגנה). תימוכין לכך מצאתי, בין היתר, באחת משיחותיי עם סיני, שבה הדגיש שהצעתו של דיין השתלבה בהשקפתו הכללית לגבי מקומו של הנשק הגרעיני במדיניות החוץ הישראלית.

מסקנה חשובה שניתן להסיק ממכלול העדויות שעומדות לרשותנו היא על איתנותה של העמדה הישראלית, המצדדת בכך שישוראל אינה חושפת את יכולותיה הגרעיניות, והן אינן ממלאות תפקיד אופרטיבי בדוקטרינת הביטחון הישראלית. אכן, התקיימו (וקיימות) מחלוקות בהנהגה הישראלית ביחס לתפקיד שיכולותיה הגרעיניות של ישראל צריכות למלא בסכסוך – אולם חרף מחלוקות אלו, העמדה

של מדיניות החוץ והביטחון הישראלית בסוגיה זו היא לרוב אחידה: ישראל לא תהיה המדינה הראשונה שתכניס נשק גרעיני לאזור.

ישראל אימצה מדיניות של עמימות ויכולותיה הגרעיניות אינן ממלאות תפקיד גלוי במערך הצבאי האופרטיבי, ובשל כך קשה להעריך כיצד יכול היה "איתות גרעיני" ישראלי למלא תפקיד במצב משברי כלשהו, והדיון נשאר בתחום הספקולציה. מחברי המחקר טוענים ש"איתותים גרעיניים" במקרה הישראלי אינם משפיעים

הוויכוח על מדיניות הגרעין הישראלית בין מחייבי העמימות ושולליה נמשך לאורך שנים רבות; מבין המדינאים שתמכו בהרתעה מפורשת, דיין היה הפומבי מכולם

בצורה איכותית על השחקנים האחרים – אולם טענה זו אינה מגובה בעובדות.⁴⁰ מנגד, אטען, הצעתו של פרס לבצע ניסוי גרעיני – "איתות גרעיני" – בימים שקדמו למלחמת ששת הימים נועדה למנוע את המלחמה – האם אין זה משמעותי דיו?⁴¹ אין בכך כדי לטעון שיכולתה הגרעינית של ישראל מילאה תפקיד מרכזי בסכסוך

הישראלי-ערבי, כפי שטוענים אחדים (וזאת, לשיטתי, משום שישראל לא עשתה "איתותים"), אלא רק להדגיש את העובדה שאין ראיות במקרה הנדון למניפולציה במערך הגרעיני – ולפיכך גם לא ניתן לקיים דיון היסטורי על ההשפעה של "איתות גרעיני" על שחקנים אחרים.

עם זאת, במובן רחב יותר, בעקבות הפרסום הרב בשנת 1976 שחשף את הצעת דיין שלוש שנים קודם לכן, ובעקבות העובדה שדיין לא הכחיש את הפרסומים, אלא רק טען שהדבר "אבסורד", התחזקה המוטיבציה להתגרען במדינות שכנות, ובמצרים בפרט.⁴² דווח שהפרסומים הגבירו את החרדה בקהיר וחיזקו את מחייבי הפיתוח הגרעיני במצרים. אלה טענו שזו תגובה לדבריו של דיין, החותר לבסס את האסטרטגיה הישראלית על כוח הרתעה גרעיני.⁴³

תובנה ב' של החוקרים, המנוסחת בלשון מדעית, גורסת שלעיתים מניפולציה במערך הגרעיני אינה פעולה מכוונת של "המדינה" אלא של גורם ביורוקרטי או ארגוני – אך הם אינם מציגים מקרה היסטורי כלשהו התומך בתובנה מרחיקת לכת זו. לפי מקורותינו, דיין לא נתן שום הוראה לבצע מניפולציה במערך הגרעיני ולא עקף את גולדה מאיר, למרות שתמך בהרתעה גרעינית מפורשת. על אף חוסר הבהירות והערפול המכוון בכל הקשור לתהליכי קבלת החלטות בנושא הגרעין הישראלי – ניכר שהפרויקט מצוי בפיקוח הדוק ועם נהלים ברורים, ו"מחטפים" אינם אפשריים.⁴⁴ אין להתבלבל ולזהות פעולה כלשהי בתחום אבטחת מתקני גרעין או אמצעי שיגור כ"איתות" או דבר דומה – יש להניח שאלו פעולות הננקטות בשעת חירום. במקרה האמור, נטען שישראל פרסה טילי "יריחו" וחימשה אותם בראשי חץ גרעיניים – פעולה שמקבלי החלטות בישראל ידעו שתיקלט על ידי ארצות-הברית (וגם על ידי ברית-המועצות, במידה שהסוללה תהיה חשופה במשך זמן מספיק).

מקבלי החלטות בארצות-הברית, בברית-המועצות ובמדינות הערביות ידעו באוקטובר 1973 כי לישראל יש יכולת גרעינית. עם זאת, ידיעה זו לא מנעה ממצרים ומסוריה לצאת למלחמה נגד ישראל, אז או בשנת 1967. במילים אחרות, כושרה הגרעיני של ישראל לא הרתיע את יריבותיה מפני יציאה למלחמה קונוונציונלית גדולה. סיבה מרכזית לכך היא מדיניות העמימות הגרעינית, שגרמה להוצאת המרכיב הגרעיני הישראלי מהסכסוך האזורי. במילים אחרות, בשל מדיניות העמימות, ישראל

ישראל אימצה מדיניות של עמימות ויכולותיה הגרעיניות אינן ממלאות תפקיד גלוי במערך הצבאי האופרטיבי. בשל כך קשה להעריך כיצד יכול היה "איתות גרעיני" ישראלי למלא תפקיד במצב משברי כלשהו

אינה נוטה לבצע "איתותים גרעיניים", ולפיכך מועטה ההשפעה של כושרה הגרעיני על הסכסוך. מנגד, להערכתנו, אילו חימשה ישראל טילי "יריחו" בראשי חץ גרעיניים בימים הראשונים של המלחמה, הדבר היה מוביל לשינוי תפיסה מהותי

בארצות-הברית ובמדינות נוספות (והרי מדוע הציע שר הביטחון את ההצעה?), אולם מכיוון שלדעתני, מהלך זה לא התרחש – לא היה צורך בהערכה מחדש של כוונותיה של ישראל.

אחת הסיבות לכך שלא היה צורך בשינוי תפיסה ביחס לפרשה האמורה היא שמקבלי ההחלטות בישראל ובארצות-הברית ידעו שתוכנית המלחמה המצרית "צריחים גבוהים" מיועדת לכיבוש שטח בעומק של עד עשרה קילומטרים ממזרח לתעלה, וכי אין בכוונת מצרים להתקדם בשלב זה הלאה.⁴⁵ כך שמנקודת מבט אמריקאית, במידה שאכן היו מחמשים טילי "יריחו" ביום השני של המלחמה, הדבר לא נועד להגן על ישראל מפני כיבושה על ידי המצרים והסורים (כפי שטענו מרבית המחברים המתייחסים לפרשה הגרעינית), אלא למטרות אחרות, פוליטיות. לסיכום, בהתייחס לחלק ההיסטורי, ישראל לא ביצעה כל "איתות גרעיני" בימים הראשונים של מלחמת יום הכיפורים, והצעתו של דיין נבלמה וירדה מהפרק מיד כשעלתה. כמו כן, ישראל לא "סחטה" את ארצות-הברית, ואין קשר בין "הרכבת האווירית" לשינויים במערך הגרעיני הישראלי. אין עדויות לכך שדיין פעל בניגוד להוראתה של מאיר וקוונדט, לדעתני, מתבלבל עם מידע שנגע לפרשה מאוחרת יותר. בהתייחס לחלק התיאורטי: (א) תובנות החוקרים שלפיהן שינויים במערך הגרעיני לאו דווקא מובילים להסלמה ולשינוי תפיסה אצל מדינה אויבת או ידידה – אינן נתמכות בראיה כלשהי במקרה הנדון. בנוסף, (ב) אין ראיות לכך שהחלטתה של גולדה מאיר הופרה, ולפיכך קביעת החוקרים (ואולי רמז ביקורתי על האופן שבו מתקיים הפיקוח על המערך הגרעיני) שמניפולציות במערך הגרעיני נעשות גם "מאחורי הגב" של הסמכות המורשית – שגויות. כמו כן, (ג) טענת המחברים

שאין משמעות ל"איתותים גרעיניים" בזמן משבר אינה נתמכת בשום ראיה. לדעתני, אילו בחרה ישראל "לאותת" במהלך המלחמה, היו לכך השלכות על המערכה, ויותר מכך. למעשה, הסיבה לכך שמקבלי ההחלטות בפרשה האמורה התנגדו להצעתו של דיין לאיים או לערוך ניסוי גרעיני הייתה הערכתם הנכונה ש"איתות גרעיני" ירע את מצבה של ישראל – כלומר, ל"איתות" יש משמעות.

ישראל לא ביצעה כל "איתות גרעיני" בימים הראשונים של מלחמת יום הכיפורים, והצעתו של דיין נבלמה וירדה מהפרק מיד כשעלתה

הערות

- 1 די אס נציין את מאמרו של רונן ברגמן, "לחץ אטומי", 4 באוקטובר 2013, **ידיעות אחרונות**; Avner Cohen, "When Israel Stepped Back From the Brink", *The New York Times*, October 3, 2013; אמיר אורן, "במלחמת יום כיפור הציע דיין להכין אופציה גרעינית וגולדה סירבה", **הארץ**, 3 באוקטובר 2013.
- 2 היסטוריה קצרה על טילי "יריחו" ימצא הקורא במאמרו של רונן ברגמן, "חומות יריחו", **ידיעות אחרונות**, 17 בפברואר 2012.

- 3 לא אסקור את המופעים הרבים בספרות הממחזרים טענות אלו. די אם אציין את הרש, מ. סימור, **ברירת שמשון**, ידיעות אחרונות, 1992, תל-אביב, עמ' 166-176; אנדרו ולסלי קוקבורן, **יחסים מסוכנים: הקשרים החשאיים והחסויים ביחסי ישראל-ארצות-הברית**, מעריב, תל-אביב, 1992, עמ' 165-166; Howard Blum, **The Eve of Destruction**; 1992, עמ' 227-229; **The Untold Story of the Yom Kippur War**, Harper Collins, 2003, pp. 227-229; הפרשה אף שימשה בסיס לספרות יפה. ראו, לדוגמה, טום קלנסי, **כל הפחדים כולם**, מעריב, תל-אביב, 1992. עמ' 14-15.
- 4 Elbridge Colby, Avner Cohen, William McCants, Bradley Morris, William Rosenau, "The Israeli 'Nuclear Alert' of 1973: Deterrence and Signaling in Crisis", *CNA Strategic Studies*, April 2013. <http://www.cna.org/sites/default/files/research/DRM-2013-U-004480-Final.pdf> (להלן: **כוונות גרעינית**).
- 5 "The Politics of Death", *Time*, April 14 1976.
- 6 הראיון המצולם (עם דברי הסבר) מופיע באתר מכון ווילסון: <http://www.wilsoncenter.org/arnan-sini-azaryahu>
- 7 סיני סיפר על הפרשה בקצרה בספרו ושם ציין שהרמטכ"ל, דדו, התנגד להצעה. ראו: ערמוני אורה, **חבר ואיש סוד**, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 2008, עמ' 206. אציין שהפרשה הוזכרה לראשונה אצל יאיר עברון, שהתבסס על שיחות עם סיני. לפי עברון, כלומר, לפי עדות סיני אז, הצעתו של דיין עלתה בישיבה בלילה שבין ה-8 ל-9 בחודש. ראו: Yair Evron, **Israel's Nuclear Dilemma**, Routledge, London, 1994, pp 71-72.
- 8 אבנר כהן, **הטאבו האחרון**, כנרת, זמורה-ביתן, אור יהודה, 2005, עמ' 53.
- 9 סיני לא זכר את התאריך המדויק של הישיבה (גם בשיחותיי אתו הדבר עלה), וכהן הוא שקבע לאחר הראיון המאוחר יותר עם סיני, שהישיבה התקיימה ב-7 לחודש, ובצדק.
- 10 תמלול השיחה שנערכה עם סיני ב-16 במאי 1995 מצוי בחזקתי.
- 11 דבריו של בר-לב פורסמו בהרחבה בכלי התקשורת. הדבר הופיע בעמודים הראשונים של העיתונים. ראו: נחמה דואק, "יומני בר-לב", **ידיעות אחרונות**, 12 בספטמבר 2013. ראוי לתקן טעות שחזרה במרבית הפרסומים: לא מדובר על יומן שבר-לב כתב, אלא על מספר מצומצם של רשימות שמפקד חזית הדרום רשם לעצמו, ולאחר המלחמה הדפיס רשימה מסודרת ושמר בכספתו. כך אמר לי בנו, ח"כ עומר בר-לב, שהעביר הרשימה לתקשורת.
- 12 הרש, **ברירת שמשון**, עמ' 166. הרש אינו חושף מקורותיו, אולם טוען שחלק מהדברים נודעו לו מפקיד בכיר ששמע את הדברים ממזכירה הצבאי של מאיר, ישראל ליאור.
- 13 יובל נאמן, "קישור אופרטיבי בין ישראל לבין ארצות-הברית במלחמת יום הכיפורים", עמ' 124-140. בתוך: צבאג שמואל (עורך), **יהודים, ישראל והסוגיה הגרעינית: אסופת מאמרים פרי עטו של פרופ' יובל נאמן**, המכללה האקדמית יהודה ושומרון באריאל, 2007. הציטוט מעמ' 128-129. (להלן: קישור אופרטיבי).
- 14 במהלך המלחמה הסובייטים שיגרו, אחת לשלושה ימים, לוויין תצפית סובייטי מדגם "קוסמוס" שסרק את שטחי הלחימה.
- 15 ראו: William B. Quandt, "How Far Will Israel Go?" *Washington Post*, November 24, 1991, קוונדט כותב במאמר שהוא משוכנע כי "הרכבת האווירית" התממשה בעקבות החששות שישראל תיאלץ להישען על כוחותיה הגרעיניים.
- 16 ראו הערה מס' 58 ב**כוונות גרעינית**, עמ' 34-35.
- 17 **כוונות גרעינית**, עמ' 33-34.

- 18 נאמן, **קישור אופרטיבי**, עמ' 125. השוו לדבריו של כהן על עדות קוונדט בכנס, המחזקים את עדות נאמן. ראו: כהן, **הטאבו האחרון**, עמ' 50. על פניו, זה פחות או יותר מה שטוען קוונדט במאמר שהזכרנו משנת 1991.
- 19 אמיר אורן מ"הארץ" שימש יועץ לסדרה וערך את הראיונות. הציטוטים מופיעים במאמרו המוזכר לעיל.
- 20 **כוננות גרעינית**, עמ' 36-37. אפשר היה לטעון שהבכירים האמריקאים שרואיינו לא ששו לומר אמת בפרשה זו, מתוך מחויבות לשמירת מדיניות העמימות הגרעינית הישראלית; אולם, בניגוד לקסינג'ר, לדוגמה, שעמדותיו בנושא הגרעיני מתונות, שלזינג'ר החזיק בעמדות ניציות יותר בסוגיה הגרעינית.
- 21 שם, עמ' 37.
- 22 במצרים הייתה מחלוקת לגבי פיתוח נשק גרעיני, ויש להניח שאם המצרים היו קולטים העלאה בכוננות הגרעינית הישראלית, הדבר היה משמש דלק בדיון במצרים בשלבים מוקדמים יותר. לכל הפחות, אפשר היה לצפות שפרסום הפרשה שבה אנו דנים בשנת 1976, שהוביל לדיון ער במצרים על פרויקט הגרעיני הישראלי, היה מביא בכירים בצמרת המצרית לחשוף את העובדה שהם קלטו את העלאת הכוננות הגרעינית. על היחס במצרים לדימוי הגרעיני הישראלי, תוך אזכורים של הפרשה האמורה, ראו: לויטה אריאל ולנדאו אמילי, **בעיני הערבים: דימויה הגרעיני של ישראל**, הוצאת פפירוס – אוניברסיטת תל-אביב, 1994, עמ' 43-44, 77-79.
- 23 ראו: ראיונות בסרט "1973 – יומן מלחמה" ששודר בערוץ 2.
- 24 נאמן, **קישור אופרטיבי**, עמ' 139.
- 25 הראיון נערך בערוץ הראשון והוא ניתן לצפייה בקישור:
<http://www.youtube.com/watch?v=E8T5jyIy7eU&feature=endscreen&NR=1>
- 26 לא מיותר לציין שגם בארץ קיים בלבול בין פרשיות שונות וטילי קרקע-קרקע שונים. ברגמן ומלצר מתייחסים בספרם לדיון שהתקיים שעות ספורות לפני שהחלה הלחימה, ובו דנים דיין, דדו, בני פלד ואחרים על "אמצעי תגובה קיצוניים ביותר". בדיון מורה דיין להכין את טיל ה"עברי", והמחברים כותבים "מה שעל-פי התקשורת הזרה הוא שם אחר לטיל הקרקע-קרקע 'יריחו' המסוגל לשאת גם חימוש גרעיני". רונן ברגמן וגיל מלצר, **זמן אמת**, ידיעות אחרונות, תל-אביב, 2003. עמ' 49. לכאורה, סיפור זה יכול היה להשתלב בצורה כשלהי עם עדות קוונדט. אולם, ה"עברי" (רקטה ארטילרית לטווח בינוני, MAR-290) אינו סוד גדול, ואם "התקשורת הזרה" מזהה את ה"עברי" עם "יריחו", אזי יש בכך עדות להשכלת הכתבים הזרים. המחברים דנים גם בפרשה האמורה בספרם, בעמודים 136-137.
- 27 **כוננות גרעינית**, עמ' 50.
- 28 שם, עמ' 53-54.
- 29 שם, עמ' 54.
- 30 שם.
- 31 שם, עמ' 55-57.
- 32 אפשר גם ללמוד מהצעת דיין כמה דברים על מלחמת יום הכיפורים. לא נפתח סוגיה זו פה, ואפנה למאמרי: רז אדם, "הידיים ידי זעירא והקול קול דיין – מדוע לא הופעלו האמצעים המיוחדים ומה משמעות הדבר למאבק בצמרת הפוליטית בישראל ערב מלחמת יום הכיפורים", **ישראלים**, כרך 5 (2013), עמ' 162-214. ראו במיוחד עמ' 209.
- 33 אדם רז, "בדרך לדימונה: ראשיתה של המחלוקת על מדיניות הגרעיני הישראלית", **פוליטיקה**, גיליון מס' 22, חורף 2013, עמ' 107-134.

- 34 אדם רז, "הממד הגרעיני ערב ששת הימים", **כיוונים חדשים**, גיליון מס' 28, יוני 2013, עמ' 147-160
- 35 על היבטים שונים של ויכוח זה, ראו: אדם רז, "נוכח איראן גרעינית: יתרונותיה של מדיניות העמימות הישראלית", **עדכן אסטרטגי**, כרך 14, גיליון 3, אוקטובר 2011, עמ' 15-27.
- 36 **מעריב**, 2 ביולי, 1965.
- 37 "דיין: אין לצפות שנשק גרעיני לא יגיע לאזור", **דבר**, 29 בנובמבר 1974; "דיין: עלינו להשיג אופציה גרעינית כדי שהערבים ידעו שנוכל להרסם", **ידיעות אחרונות**, 11 במארס 1976.
- 38 "דיין: נשק גרעיני – התשובה לסכנת חורבן על מדינת ישראל", **ידיעות אחרונות**, 28 במארס 1976.
- 39 אני מסכים עם אהרונסון על כך. ראו: שלמה אהרונסון, **נשק גרעיני במזרח התיכון**, כרך ב', אקדמון, ירושלים, 1995. עמ' 180. על הדוקטרינה הגרעינית של דיין ראו מאמר של מקורבו, אברהם שוויצר, "חשיבות האופציה הגרעינית, **הארץ**, 5 במארס 1975.
- 40 בהערה אציין שהאזכורים השונים לאורך השנים, בפרשיות שונות, ביחס לכושרה הגרעיני של ישראל הביאו בהחלט לדיון ער ומשמעותי במדינות שכנות לגבי חימוש בלתי-קונוונציונלי. אפשר לציין את "פרשת ואנונו" שאומנם אינה נכללת בקטגוריה של "איתות גרעיני", אבל אכן הביאה להגברת המתיחות באזור בסוגיה של חימוש בלתי-קונוונציונלי.
- 41 ב־1 ביוני 1967, ימים ספורים לפני שהחלה הלחימה, הציע פרס לערוך ניסוי גרעיני בדרום-הארץ – מהלך שלדבריו היה מרתיע את הערבים ומונע את המלחמה. הצעתו של פרס הושמעה שעות ספורות לאחר שדיין התמנה לתפקיד שר הביטחון. כידוע, נבלמה הצעתו של פרס, שמקורות שונים ומגוונים מתייחסים אליה כיום. הצעתו של פרס לבצע "איתות גרעיני" מלמדת על כך שפרס (כמו דיין) חשבו ש"איתותים" גרעיניים יכולים וצריכים בהחלט למלא תפקיד בעימותים צבאיים. על כך ימצאו הקוראים חומר רב במאמרי המוזכר לעיל "הממד הגרעיני ערב ששת הימים".
- 42 "דיין: אינני מעלה על דעתי אפשרות שאצטרף לליכוד", **דבר**, 6 במאי 1976.
- 43 "צמרת הצבא המצרי תומכת בדעה שקהיר צריכה לפתח נשק גרעיני", **ידיעות אחרונות**, 31 באוקטובר 1976.
- 44 אציין שבימים שקדמו למלחמת ששת הימים נתן דיין, על דעת עצמו, הוראה הקשורה לפרויקט הגרעיני, ורק לאחר מכן בא לשאול לדעתו של ראש הממשלה, לוי אשכול. אולם, אדגיש, לא דובר בעניין הדומה לפרשה האמורה.
- 45 אדם רז, "מדינה חסרת אמצעים", **מערכות**, 452, דצמבר 2013, עמ' 60-65.